

Najbardziej osobiste wspomnienie zostawiła Barbara Loeffler-Zbrożyna:

W tajemniczy świat sztuki [...] wprowadził mnie [...] nowo poznany człowiek – Ryszard Roszkowski (naprawdę Moszkowski)¹, malarz, rzeźbiarz, architekt, pięknie piszący. W jego domu, w atmosferze najwyższej kultury stawiałam pierwsze kroki w rzeźbie, rysunku i malarstwie. Lubiłam jego prace, przez niego stali mi się bliscy francuscy artyści: Maillol, Despiau, Gimond, Valery, Giacometti, a także rzeźba etruska. Mieli taki jak Ryszard delikatny i ciepły stosunek do człowieka².

W innej relacji nazywa Moszkowskiego „człowiekiem uniwersalnym”, z którym kontakt uważała za rozstrzygający dla jej późniejszych artystycznych poszukiwań³. Zapamiętała konspiracyjne spotkania w żoliborskim domu Moszkowskich, Ryszarda i jego żony, pianistki Róży Etkin-Moszkowskiej, uczennicy profesora Drzewieckiego, laureatki III nagrody w I Konkursie Chopinowskim w 1927 r. (il. 1). Prawdopodobnie utrzymywała z nimi kontakt do września 1944 r., kiedy to z oddziałem została oddelegowana na Mokotów⁴.

1 Nazwiska Roszkowski używał artysta w czasie okupacji. Także pseudonimu „Ryś”.

2 Cyt. za: Leśniewska (2006: 33).

3 Leśniewska (2006: 134).

4 Anna Maria Leśniewska notuje w kalendarium artystki, że to spotkanie z Adolfem Karnym w czasie okupacji, w 1943 r. „umocniło w niej przekonanie o kontynuowaniu nauki rzeźbienia, którą rozwijała w czasie konspiracyjnych zajęć w domu Moszkowskiego, na Żoliborzu”. Leśniewska (2006: 134). Zob. cytowany przez Leśniewską wywiad z Barbarą Zbrożyną *Epitafium na śmierć Słonki. Z Barbarą Zbrożyną rozmawia Irena Heppen*, „Tygodnik Polski”, 9 (1 III 1987) – Leśniewska (2006: 134). Sama Zbrożyna, w początkowym okresie okupacji związana z Armią Ludową, od połowy 1941 r. działała w Armii Krajowej. Jak notuje w cytowanym przez Leśniewską rękopisie *Relacji z działalności w czasie okupacji*, w mieszkaniu rodziców przy ul. Lisa Kuli 7

Barbara Zbrożyna, mieszkająca od 1930 r. z rodzicami na Żoliborzu⁵, poznała artystkę dziewięć lat później, kiedy została jego uczennicą w Prywatnej Szkole Rysunku Blanki Mercère⁶ przy Hożej 49.

Szkoła reprezentowała raczej tradycyjny model kształcenia, z naciskiem na malarstwo freskowe i sztukę religijną. Witold Bunikiewicz, literat i krytyk artystyczny „Kuriera Warszawskiego”, w 1937 r. entuzjastycznie pisał o uczniach „dobrze przygotowanych do twórczości o tematyce religijnej” i o szczególnej roli, jaką odgrywają w systemie edukacji Szkoły „kompozycje ornamentalne i malarstwo figuralne”⁷. W podobnym tonie wypowiada się Nela Samotyhowa w 1927 r. na łamach „Kobiety Współczesnej”, doceniając dwie malarki kształcące się w Szkole: Marię Wolską-Berezowską i Janinę Dołżyńską⁸.

na Żoliborzu w 1943 r. odbywały się kursy sanitarne. Zob. Leśniewska (2006: 135). Z kalendarium wynika, że brała udział wraz z oddziałem „Żywiciela” [Mieczysław Niedzielski] w walkach na Marymoncie 1 IX 1944 r.

5 Jan Loeffler (1902–1965?), prawnik, ojciec Barbary w czasie okupacji pracował w firmie Glocer & Ablewski na pl. Napoleona, po aresztowaniu Glocera firma zmieniła nazwę na Ablewski & Loeffler „Maszyny do pisania i liczenia”. Informacja uzyskana od Anny Marii Leśniewskiej, której dziękuję za uzupełnienia biogramu artystki. Zob. Leśniewska (2006: 201).

6 Za: Leśniewska (2006: 134). Blanka Mercère (1885–1937), malarka, uczennica m.in. Paula Baudriera i Jacquesa-Fernanda Humberta w Académie des Beaux-Arts w Paryżu. W 1926 r. założyła Szkołę Malarstwa i Rysunku przy ul. Hożej 26 w Warszawie, gdzie duży nacisk kładziono na sztukę fresku. Zob. Bał (1993: 485–486). Więcej o samej artystce: Bunikiewicz (1938). Nosiła się z męską, taki wizerunek przyjmuje w *Autoportrecie* z 1913 r., który Joanna Sosnowska uważa za maskę, rodzaj maskarady uwiarygadniającej artystkę i jej talent w dyscyplinie uprawianej przez mężczyzn. Sosnowska (2003: 142).

7 Bunikiewicz (1937: 15). Autor wymienia także „zdobnictwo, grafikę, krajobraz, malarstwo portretowe” jako inne „gałęzie nauczania, które pielęgnuje szkoła”. Bunikiewicz (1937: 15).

8 Samotyhowa (1927: 14–15).

Il. 1 Róża Etkin (pierwsza z prawej), laureatka III nagrody na I Konkursie Chopinowskim w Warszawie, wśród innych laureatów i organizatorów Konkursu, Warszawa 1927, Narodowe Archiwum Cyfrowe (zespół: Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji)

O samym artyście dotąd wiemy niewiele poza zdawkowymi hasłami w słownikach czy relacjami z wystaw⁹. Nie wymienia się ani prac, ani nazwiska Ryszarda Moszkowskiego w recenzjach wystawy Grupy Paryskiej Artystów Polskich¹⁰. Wiemy na pewno, że wystawiał na Salonie Jesiennym w Paryżu w 1931 r. i na Salonie Tuileryjskim w 1935 r. Pokazał wówczas jedną rzeźbę – opisaną

9 W *Słowniku artystów polskich* biogram Ryszarda Moszkowskiego jest niepełny i zlepiony z uogólnień. Odnotowano, że rzeźbiarz i architekt urodził się w 1906 r. w Liège, zmarł w styczniu 1945 r. Studiował w Gandawie „nauki politechniczne, architekturę i sztuki piękne”. Po zaledwie roku studiów wyjechał do Paryża, gdzie został uczniem Aristide’a Maillola w École des Beaux-Arts i u Émile’a Bourdelle’a. Podróżował często do Włoch. Od 1937 r. pracuje w Warszawie, we własnej pracowni architektoniczno-rzeźbiarskiej. W 1939 r. bierze udział w obronie Warszawy, do śmierci ukrywa się po stronie aryjskiej. Zob. Szubert (1993: 649–650).

10 Zob. Bartnicka-Górska, Szczepińska-Tramer (2005). Są to jednocześnie dwa znane mi zapisy adresów rzeźbiarza: w 1931 r. przy jego nazwisku figuruje adres 6, rue Antoine Bourdelle; w 1935 – 50, rue Vercingetorix, 14^e. Za autorkami spolszczam nazwy Salonów.

w katalogu dosyć enigmatycznie jako *figure* (postać). W 1931 r., wraz z irlandzkim architektem Julesem Villamym, przedstawił makietę i plany teatru w Charkowie¹¹. Jak odnotował korespondent „Sztuk Pięknych” w roku 1932, w sytuacji spowolnienia ruchu artystycznego w Paryżu i „zupełnego niemal zastoju w handlu artystycznym”¹² Salon Jesienny „był słabo obesłany przez najwybitniejszych artystów, mieszkających w Paryżu”¹³. Recenzent dostrzegł wśród kilku tysięcy eksponatów obecność Maillola, Pierre’a Bonnard, Van Dongena i Le Corbusiera¹⁴. Z artystów polskich za najciekawsze osobowości uznał m.in. Gustawa Gwozdeckiego, Tamarę Łempicką, Władysława Skoczylasa i Ryszarda Moszkowskiego¹⁵.

11 Na przykład w recenzji Mariana Henzla z wystawy grupy w 1935 r. Zob. Henzel (1935: 4). Nazwisko Moszkowskiego w ogóle nie figuruje w monografii Anny Wierzbickiej: Wierzbicka (2009).

12 *Sztuki Piękne* (1932: 69).

13 *Sztuki Piękne* (1932: 69).

14 *Sztuki Piękne* (1932: 69).

15 *Sztuki Piękne* (1932: 70).

Nazwisko artysty pojawia się raz jeszcze publicznie w związku z budową pierwszego drapacza chmur w stolicy, wzniesionego przez brytyjskie Towarzystwo Ubezpieczeniowe „Prudential” w latach 1931–1933, według projektu Marcina Weinfelda, ze stalowym szkieletem projektu Stefana Bryły. Status firmy i użytkowników budynku podkreślały, poza szlachetnymi materiałami, jakimi gmach wykończono, i jego nowoczesną infrastrukturą, także zniszczony w czasie wojny fresk rytmisty Wacława Borowskiego w Sali Posiedzeń firmy oraz klasycyzujące płaskorzeźby supraport nad wejściami bocznymi, autorstwa Ryszarda Moszkowskiego¹⁶ (il. 2). Nie wiemy, czy rzeźbiarz przyjeżdżał do Polski w związku ze swoimi pracami dla Weinfelda, czy tylko je nadzorował. W zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie przechowywana jest jedna z rzeźbionych głów supraporty (il. 3) nad wejściem do Prudentialu, autorstwa Moszkowskiego, datowana na rok 1934¹⁷. To wszystko, co ze zrujnowanego już w pierwszym dniu powstania warszawskiego najwyższego gmachu stolicy pozostało.

Nie znamy nawet żadnej fotografii rzeźbiarza¹⁸.

Ryszarda Moszkowskiego, który w 1937 r. wraca do Polski (z Francji?), nie znajdziemy w warszawskim spisie abonentów telefonicznych. Podobnie jak jego żony, Róży Etkin-Moszkowskiej. Roman Jasiński zapamiętał ją jako pianistkę wybitnie uzdolnioną, która „przy olbrzymiej łatwości technicznej, temperamentie i znacznie muzykalności, reprezentowała [...] typ gry raczej żywiołowej niż intelektualnej”¹⁹.

¹⁶ Jak opisywał je Marcin Weinfeld: „Dwa boczne portale od Pl. Napoleona posiadają jako supraporty dwie wypukłorzeźby, grupy alegoryczne w odlewie brązowym, dłuta Ryszarda Moszkowskiego”. Weinfeld (1934: 278).

¹⁷ Jest to brązowy odlew głowy kobiecej, o wymiarach: 39 × 23 × 32 cm, umieszczonej na niewielkiej okrągłej podstawie, подарowanej Muzeum w 1951 r. przez Linę (Balinę?) Moszkowską, prawdopodobnie ocalałą z Holokaustu, matkę artysty. Na spodzie podstawy widnieje napis: „Jedna z czterech postaci «Prudentialu»”.

Dziś rzeźbę, jako depozyt Muzeum Narodowego, można zobaczyć w Galerii Rzeźby w Oranżerii, w warszawskich Łazienkach. W tym samym roku Lina Moszkowska przekazała do zbiorów Żydowskiego Instytutu Historycznego dziesięć niewielkich prac artysty, prawdopodobnie najpierw przekazanych przez matkę artysty Muzeum Narodowemu w Warszawie, które następnie przekazało je Żydowskiemu Instytutowi Historycznemu.

¹⁸ W chwili, kiedy pracuję nad tekstem, Archiwum ŻIH z powodu remontu zamknięte jest do końca 2017 r.

¹⁹ Jasiński (2007: 426).

Il. 2 Ryszard Moszkowski, Płaskorzeźba supraporty nad wejściem bocznym do Prudentialu, 1936, Narodowe Archiwum Cyfrowe (zespół: Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji)

Il. 3 Ryszard Moszkowski, *Głowa kobiety*, brąz, 1936. Jedna z rzeźb supraporty nad wejściem bocznym do gmachu Prudentialu. Dziś w Galerii Rzeźb w Pomarańczarni, w Łazienkach Królewskich w Warszawie (depozyt Muzeum Narodowego w Warszawie)

Wiemy, że Róża Etkin i Ryszard Moszkowski wzięli ślub w Warszawie, w lutym 1939 r.²⁰

²⁰ Głos Gminy Żydowskiej (1939: 138).

Wiemy, że okupację spędzili po stronie „aryjskiej”, w Warszawie (il. 5). Prawdopodobnie przede wszystkim na Żoliborzu, w dzielnicy, w której, jak piszą Barbara Engelking i Dariusz Libionka w publikacji *Żydzi w powstańczej Warszawie*, przed sierpniem 1944 r. „ukrywało się [...] stosunkowo wielu Żydów”²¹. Przede wszystkim na koloniach Warszawskiej Spółdzielni Mieszkaniowej, zamieszkałej przez przedwojenną lewicową inteligencję. Podobnie jak inne inteligentkie rejony stolicy należała do dzielnic „zawsze dla Niemców podejrzanych”²². Żoliborz i kolonie WSM omijali szmalcownicy, z obawy przed silną organizacją PPS²³.

Z tego też powodu lewobrzeżna dzielnica Warszawy stała się miejscem szczególnej aktywności konspiracyjnej Rady Pomocy Żydom²⁴, udzielającej uciekinierom z getta i tym pozostałym po stronie aryjskiej pomocy finansowej. W archiwum Adolfa Bermana i we wspomnieniach jego żony, Barbary Temkin-Bermanowej, zachowały się relacje o okupacyjnych losach Ryszarda Moszkowskiego i jego żony. Żoliborz to także ostatni ślad tragicznej wojennej egzystencji rzeźbiarza i pianistki (il. 4).

We wspomnieniach Barbary Temkin-Bermanowej przewijają się trzy adresy żoliborskie, które musiał znać Ryszard Moszkowski albo pod którymi mieszkał, aktywny w działalności Rady Pomocy Żydom, kiedy do jego zadań należało

21 Engelking, Libionka (2009: 242).

22 Relacja Władysława Bartoszewskiego z 1963 r. Zob. Prekerowa (1982: 163). Jak piszą autorzy publikacji o powstaniu warszawskim na Żoliborzu: „z żoliborskich środowisk tak inteligentkich, jak i robotniczych wywodziła się znacząca część organizatorów ruchu oporu i przywódców konspiracyjnych organizacji antyhitlerowskich o różnym zabarwieniu politycznym. W licznych żoliborskich mieszkaniach ukrywali się w dniach okupacji i lokalni konspiratorzy i zbiegli z getta Żydzi, angielscy piloci i sowieccy żołnierze oraz oficerowie – ci wszyscy, których tropiło gestapo i ścigała żandarmeria”, za: Móraski, Oktabiński, Świerczek (1999: 19). Powstanie na Żoliborzu skończyło się 30 IX 1944.

23 „Szmalcownicy tu nie weszą, boją się chłopców z PPS”, za: Grochowska (2013: 146).

24 Rada Pomocy Żydom [RŻP] została utworzona 4 XII 1942 r. Środowiska żydowskie reprezentował Adolf Berman („Borowski”), przedstawiciel Żydowskiego Komitetu Narodowego, i Leon Feiner („Lasocki”, „Mikołaj”), z partii Bund. Zob. Prekerowa (1982: 59). „[N]a przełomie 1942 i 1943 roku prezydium RPŻ – pisze badaczka – ustaliło, że podstawowa zapomoga miesięczna [...] wynosić powinna nie mniej niż pięćset złotych na osobę. Dla utrzymania tej wysokości świadczeń Rada starała się odpowiednio ograniczać liczbę nowo przyjmowanych osób”. Prekerowa (1982: 125). W czerwcu 1943 r. dla tysiąca podopiecznych Rada otrzymywała z Delegatury czterysta tysięcy złotych, więc wysokość zapomogi musiała zmniejszyć się do trzystu sześćdziesięciu złotych. Prekerowa (1982: 126).

między innymi rozdysponowywanie pieniędzy otrzymywanych z Delegatury Rządu²⁵. Pierwszy to mieszkanie przy ulicy Krasieńskiego 16:

Mieszkanie dwóch intelektualistek polskich, Ireny Sawickiej²⁶, działaczki oświatowej, i dr Zofii Podkowińskiej, archeologa, autorki szeregu prac naukowych – obu związanych z podziemnym ruchem komunistycznym, było jedną z głównych baz żydowskiego ruchu podziemnego po tzw. stronie „aryjskiej”. Stamtąd rozchodziły się liczne nici pomocy dla setek Żydów uratowanych ze szponów hitlerowskich. Tam, na Żoliborzu, w dzielnicy polskiej radykalnej inteligencji [...] [spotykali się] działacze żydowskiego ruchu podziemnego z przedstawicielami PPR i partyzantki ludowej. Tam znajdowali serdeczną, przyjazną atmosferę i zrozumienie tragedii mas żydowskich. Tam znajdowali nieraz schronienie Żydzi, którym „spaliło” się mieszkanie²⁷.

W języku zaprzyjaźnionych z domem żoliborskich komunistek, do których dołączyła po ucieczce ze Lwowa późniejsza żona historyka Witolda Kuli, wybitna psycholożka dr Nina Assorodobraj, mieszkanie przy Krasieńskiego 16 nazywano „domem trzech gracji”. Dwupokojowe mieszkanie w III Kolonii WSM dawało schronienie – słowami Barbary Temkin-Bermanowej – wszystkim potrzebującym²⁸. Jak zapamiętała:

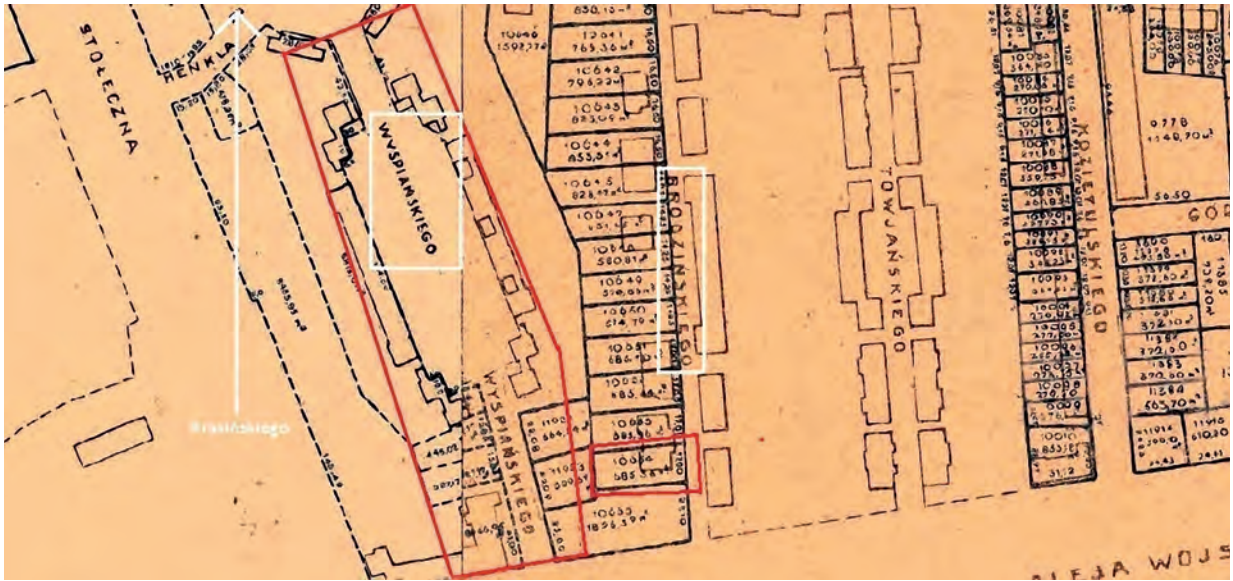
Mimo że wedle wszelkich zasad konspiracji nie należało tam przychodzić bez pilnej potrzeby, szły do tego mieszkanka istne pielgrzymki. [...] Po dziś dzień wspominamy z tkliwością niedzielne podwieczorki z gorzką kawą, żytnimi plackami, pieczonymi bez tłuszczu przez Zofię, i z konfiturą z dyni, słodzoną syropem. Stół był odświętnie nakryty haftowanym obrusem i zastawiony śliczną porcelaną. W serdecznej atmosferze odprężaliśmy się

25 W archiwum Adolfa Bermana nazwisko Ryszarda Moszkowskiego („Roszkowski”) wymienione jest kilkakrotnie w kontekście działalności w Rady Pomocy Żydom.

26 Jak wspomina Irenę Sawicką Ignacy Robb-Narbutt, poznał ją jeszcze przed wojną jako znajomą malarza Zygmunta Bobowskiego, absolwenta warszawskiej ASP. Irena Sawicka „była wówczas członkiem Komitetu dzielnicowego Żoliborza i z ramienia Żoliborza wchodziła w skład Komitetu Warszawskiego PPR. Ona pierwsza na Żoliborzu rzuciła hasło samoobrony”. Zajmowała się także wytwarzaniem fałszywych kenkart dla ukrywających się w Warszawie Żydów. Zob. Robb-Narbutt (1961: 82–83).

27 Berman (2013: 86).

28 Temkin-Bermanowa (2013: 290–291).

Il. 4 Plan przedwojennej Warszawy z zaznaczonymi prawdopodobnie ostatnimi miejscami (ul. Brodzińskiego 3; ul. Wyspiańskiego), w których ukrywał się z żoną Ryszard Moszkowski. Opracowanie Zuzanna Sękowski

ze wszystkich trosk i grozy, zaopatrywaliśmy się w książki, nagadywali za wszystkie czasy, zapominali o wszystkich fałszach, wśród których trzeba było wtedy żyć²⁹.

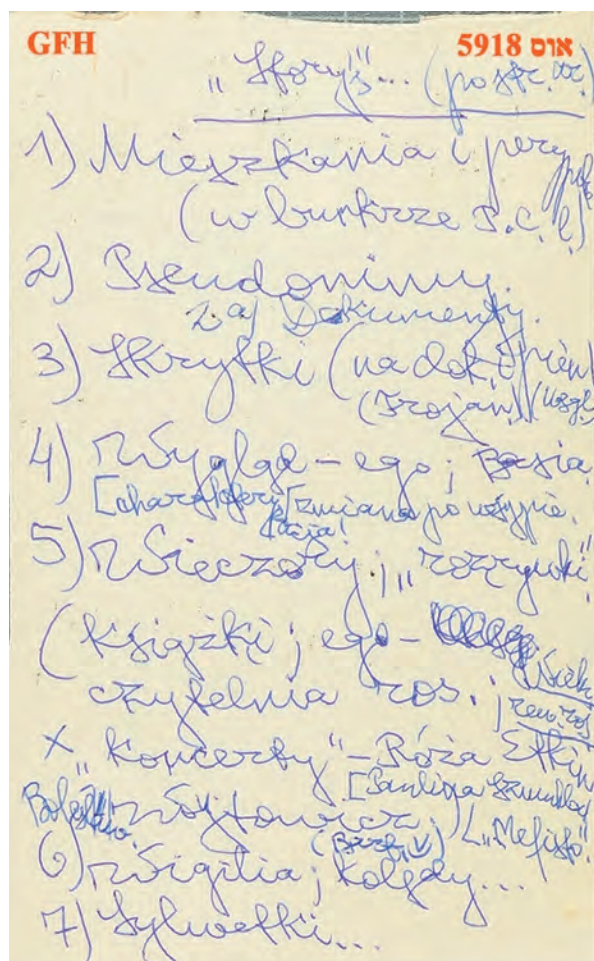
Ze względów bezpieczeństwa spędzano w „domu trzech gracji” wszystkie święta, aby nie budzić podejrzeń u sąsiadów z powodu tak licznych wizyt. W tym samym mieszkaniu Rada Pomocy Żydom przechowywała swoje archiwum³⁰. Kraśińskiego 16 był adresem ważnym także

dla powołanego już w pierwszych dniach powstania Samorządu Ludności Cywilnej, którego siedziba mieściła się na piętrze drugim. W trakcie jednego z pierwszych bombardowań Żoliborza mieszkanie zostało zniszczone, a samorządowcy przenieśli się na ulicę Słowackiego 5

WSM, zainstalowano punkt 117, przekazany we wrześniu 1944 r. Gwardii Ludowej. Zob. Móraski, Oktafiński, Świerczek (1999: 118). Pod tym samym adresem (Kraśińskiego 18), w trzypokojowym mieszkaniu nr 154, działała konspiracyjna Pracownia Architektoniczno-Urbanistyczna, skupiająca przedwojenne awangardowe środowisko architektów. Helena Syrkus po latach wspomina to miejsce jako „oazę, coś w rodzaju Morusowskiej wyspy Utopii, omijanej przez groźne fale represji niemieckich”. Syrkus (1976: 268).

29 Temkin-Bermanowa (2013: 290–291).

30 Temkin-Bermanowa (2013: 290–291). W tym samym domu w czasie powstania warszawskiego mieścił się punkt 116 A służby sanitarnej. W sąsiednim domu, przy ul. Kraśińskiego 18, na IV Kolonii

Il. 5 Dokument dotyczący koncertów w czasie okupacji Róży Etkin-Moszkowskiej, Ghetto Fighters House Archives (5918)

na V Kolonii WSM³¹. W połowie września w sąsiednim domu, przy ulicy Krasińskiego 18, w piwnicy, jedna z „trzech gracji”, Nina Assorodobraj, redaguje „Biuletyn” Armii Ludowej³².

Jeszcze jeden adres związany z ulicą Krasińskiego pojawia się w Archiwum Adolfa Bermana w Izraelu. To dom po drugiej stronie ulicy, pod numerem 21, gdzie w mieszkaniu nr 22 zaprzyjaźnionej ze Stefanią Sempołowską Wandy Gajdamowicz ukrywali się wiosną 1944 r. Bermanowie. W notatkach, które prowadził w czasie okupacji Adolf Berman i które dokumentują niemal każdy dzień działalności rady Pomocy Żydom: rachunki, sumy, aryjskie nazwiska – wpis nosi datę: „między majem a lipcem 1944” i dotyczy rachunków za wodę i gaz, także Roszkowskiego (il. 6). W komentarzu Berman uzupełnia,

że wpis prawdopodobnie dotyczy Ryszarda Moszkowskiego znanego jako Roszkowski, aktywisty Żydowskiego Komitetu Narodowego [ŻKN], zamordowanego w czasie powstania warszawskiego³³. Wcześniejszy dokument z Archiwum, z 9 lutego 1944 r., to potwierdzenie odbioru pięciu tysięcy złotych przez Ewę Rajska dla Marka Łukowskiego, aby ten przekazał je rzeźbiarzowi, którego nazwisko z oczywistych powodów nie zostało ujawnione. Komentarz do rachunku ponownie sugeruje, że być może i tym razem chodzi o rzeźbiarza Ryszarda Moszkowskiego, aktywistę ŻKN³⁴. Podobnie inny dokument, z 20 sierpnia 1944 r., od Mariana [?], na temat organizacji ucieczki jednego z przetrzymywanych tam, „jednego z naszych”, wskazuje na Moszkowskiego jako na kogoś, kto dzięki dużym sumom pieniędzy (które w imieniu Rady Pomocy Żydom rozdzielał ukrywającym się) mógłby w tym przedsięwzięciu pomóc³⁵.

Pierwsza wzmianka o Ryszardzie Moszkowskim w *Dzienniku z podziemia* pojawia się na stronie 120, w zapiskach pod datą 8 listopada 1944 r. Dowiadujemy się, że rzeźbiarz mieszka na Żoliborzu, a osobami, z którymi miał bliski kontakt, byli Mieczysław Watraszek i Józef Roth³⁶. Kolejny ślad, który prowadzi do Moszkowskiego, to (Jakub Jarosław Rot) Roth, oddelegowany przez radę Pomocy Żydom do dostarczania ukrywającym się pieniędzy. On też, z tych samych środków, finansował na przykład aprowizację, i tak pod datą 8 listopada 1944 r. w *Dzienniku* opisana jest historia pięćdziesięciu kilogramów cukru, z których pięć rozdysponowano dla sześciu osób ukrywających się w tym samym co Bermanowa domu; dwa kilogramy przypadło „Rysiom”, rodzicom artysty³⁷. Pod datą 14 listopada kolejny wpis na temat rzeźbiarza dotyczy kontaktu z lekarzem, doktorem Kanabusem³⁸.

33 Ghetto Fighters House Archives (6199).

34 Ghetto Fighters House Archives (6261).

35 “Don’t send money!! Maps of the sewer channels, including the location of where Pawia Street meets the prison street, and the depth and distance from the [exterior] walls of the building. Perhaps Rys*** can do something by means of a lot of money because one of ou [people] was released after six months’ internment.

[...] *** Possibly referring to Ryszard Moszkowski (known by his alias Roszkowski), an activist of the Jewish National Council [Żydowski Komitet Narodowy; ŻKN], who was murdered after the Polish uprising”. Ghetto Fighters House Archives (6176).

36 Temkin-Bermanowa (2000: 120).

37 Temkin-Bermanowa (2000: 122). Z późniejszych relacji wynika, że rodzice rzeźbiarza, Kazimierz i Balbina (Balina, Lina), mieli inny adres.

38 Temkin-Bermanowa (2000: 134).

31 Zelcer (1974: 176).

32 Grochowska (2013: 148).

W grudniu 1944 r. (wpis z 19 grudnia), kiedy mieszkańcy domu przy Kasińskiego 16 po opuszczeniu Warszawy znaleźli się we Włochach, Ryszard Moszkowski jest jeszcze na Żoliborzu. W ogródku własnego domu, gdzie mieściła się także pracownia artysty, w obawie przed bombardowaniami zakopał gipsową rzeźbę, w której ukrył pieniądze³⁹. Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że Moszkowscy spędzili przynajmniej część okupacji we własnym domu na Żoliborzu. Na początku grudnia, co wiemy z pamiętnika Temkin-Bermanowej, pracownia była opuszczona, a na poszukiwania zakopanej w ziemi rzeźby wyruszył Mieczysław Watraszek. Z gipsowej głowy pozostała „biała grudka”, niemniej banknot, choć zniszczony, udało się uratować⁴⁰.

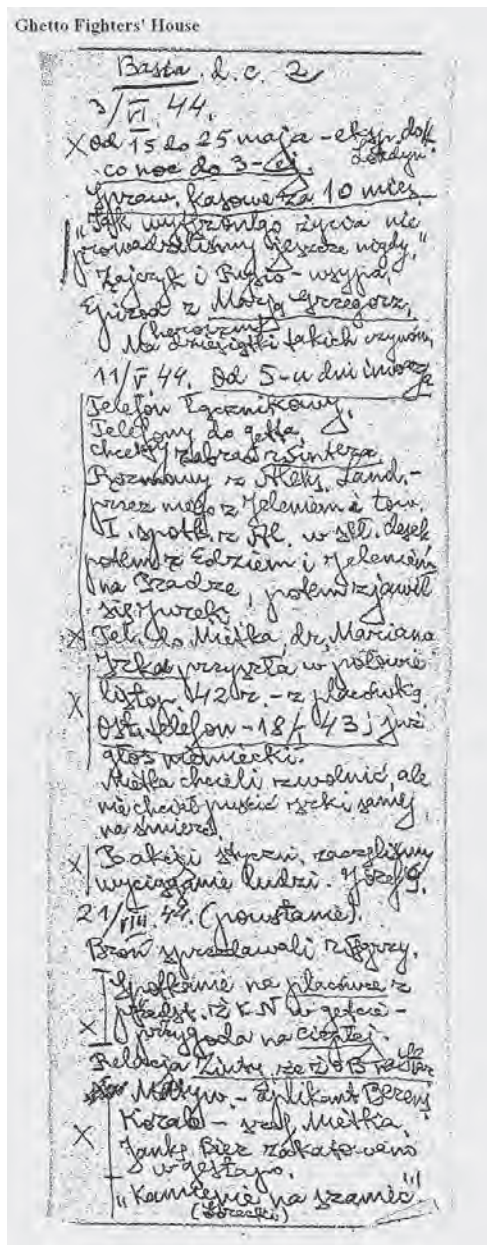
Sabina Feinstein-Marczak na rogu ulicy Żelaznej spotyka Kazimierza Moszkowskiego, ojca artysty. Dowiaduje się, że „odstąpił” swoje mieszkanie przy ulicy Śniadeckich [23] w Warszawie „znajomemu panu, u którego dawniej kupował dywany piękne”. Jak zanotowała, ojciec Ryszarda Moszkowskiego „miał zawsze pasję do pięknych rzeczy, grał pięknie na skrzypcach, miał stradivariusa [. . .]”⁴¹.

A potem już styczeń, ósmego, i wyprawa z Włoch, gdzie ukrywają się Balbina (il. 7) i Kazimierz Roszkowscy, do Warszawy, do skrytki w domu przy ulicy Brudzińskiego 5, gdzie mieli się ukrywać Róża i Ryszard. Pierwsza próba odnalezienia pary się nie powiodła. Następnego dnia ojcu rzeźbiarza udało się dotrzeć do domu przy ulicy Brudzińskiego. Jak zapisała Barbara Temkin-Bermanowa:

39 Temkin-Bermanowa (2000: 175).

40 Temkin-Bermanowa (2000: 176).

41 Lederowie (2005: 179). Jak możemy przeczytać w relacji Kazimierza Moszkowskiego na temat zrabowanych przez Niemców i bezpowrotnie straconych w czasie okupacji zabytkowych instrumentów, do jego kolekcji należały oryginalne skrzypce Antoniego Stradivariusa z 1705 r., które wcześniej były w posiadaniu Henryka Wieniawskiego, skrzypce J. Guarneri del Gesu z 1741 r., a także: wiolonczela A.H. Amati z 1604 r. z dwoma smyczkami, Fr. Tourne oraz D. Peccatte, wreszcie bardzo rzadka na rynku kolekcjonerskim altówka J.B. Guadagniniego z 1710 r. Inny instrument, wiolonczela „Matteo Goffiller Venezia”, zdeponowana na czas wojny w antykwariacie T. Parzufika, spłonęła w czasie powstania warszawskiego wraz z innymi instrumentami należącymi do antykwariusza. Z majątku Kazimierza Moszkowskiego w Winnicy pod Warszawą Niemcy zrabowali dwadzieścia cennych dywanów z XVII w. Za: Wojenne straty. Kazimierz i Balina Moszkowscy, a także ich córka Hanna, siostra Ryszarda i Urszuli, przeżyli okupację. Kazimierz pełnił po wojnie funkcję Ministra Przemysłu, zob. Chwastyk-Kowalczyk (2008: 55). Przed wojną był zarządcą w Wytwórni Narzędzi Mechanicznych i Rolniczych Ryszard Borman, S. Borówka i S-ka sp. z o.o., za: „Tygodnik Handlowy” 25 (1923): 13.

Il. 6 Dokument o „wspie” Rysia i Zajczyka w czerwcu 1944 (rękopis), Ghetto Fighters House Archives (6164): k. 3

Przypuszczano, że w sąsiednim domu [Brudzińskiego 3], w mieszkaniu Pogorzelskich jest skrytka i że tam siedzą Rysio [Roszkowski] i Różyczka [Etkin-Roszkowska], Urszula [Moszkowska, siostra rzeźbiarza], Jarosław [Roth], Rosiak i Danką. Skrytki [Kazimierz Roszkowski] nie znalazł, choć opukał starannie wszystkie podłogi i szukał w obu mieszkaniach śladów bytności ludzkiej. Jednak nic tam nie wskazywało na to, że w ciągu ostatnich kilku miesięcy ktoś tam zachodził. Węgiel leżał nietknięty, znalazł nawet jakieś resztki żywności.

Il. 7 Henryk Kuna, *Głowa Liny Moszkowskiej* [Balbiny z d. Welt, matki Ryszarda Moszkowskiego], 1916. Dziś w Galerii Rzeźb w Pomarańczarni, w Łazienkach Królewskich w Warszawie (depozyt Muzeum Narodowego w Warszawie), fot. Joanna Turowicz

Przed domem był oprószonej śniegiem odcisk męskiej nogi i ślady psa⁴².

I dalej:

Na wszelki wypadek ojciec Rysia wetknął w widocznym miejscu plik gazet, na których po francusku napisał, żeby – widząc codziennie od drugiej trzydzieści brygadę roboczą, wybiegli i dołączyli do robotników, potem doszli razem do Powązek, stamtąd dojechali do Włoch, gdzie na poczcie znajdą adres Linki (matka Rysia). Rodzice przypuszczają, że może zostali wszyscy wytargnięci przez Niemców i zabrani do jednego z karnych obozów na terenie Warszawy (jest podobno sześć obozów). Ale to wszystko przypuszczenia, a i to nie bardzo wiarygodne⁴³.

To ostatni ślad.

Jak i gdzie dokładnie zginęli Róża i Ryszard Moszkowski, nie wiemy.

Po wojnie, w 1946 r., Róży Etkin szukała rodzina, dając ogłoszenia w prasie⁴⁴. Obydwoje zostali po wojnie pośmiertnie odznaczeni jako „bojownicy getta”⁴⁵: Róża – Srebrnym Krzyżem Zasługi, Ryszard – Złotym Krzyżem⁴⁶.

Bibliografia

- Bal 1993 = Bal Irena, *Mercère Blanka*, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.)*. Malarze, rzeźbiarze, graficy, t. 5, red. Janusz Derwojed, Warszawa 1993: 485–486.
- Bartnicka-Górska, Szczepińska-Tramer 2005 = Bartnicka-Górska Hanna, Szczepińska-Tramer Joanna, *W poszukiwaniu światła, kształtu i barw. Artyści polscy wystawiający na Salonach paryskich w latach 1884–1960*, Warszawa 2005.
- Bartoszewski, Lewinówna 2013 = Władysław Bartoszewski, Lewinówna Zofia, *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, Kraków 2013.
- Berman = Berman Adolf, *Ci, co ratowali*, [w:] Władysław Bartoszewski, Lewinówna Zofia, *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, Kraków 2013.
- Bunikiewicz 1938 = Bunikiewicz Witold, *Blanka Mercère, jej życie i dzieło*, Warszawa 1938.
- Bunikiewicz 1937 = Bunikiewicz Witold, *O polskiej sztuce religijnej*, „Kurier Warszawski”, 188 (11 VII 1937): 15.
- Chwastyk-Kowalczyk 2008 = Chwastyk-Kowalczyk Jolanta, *Film na łamach londyńskiego „Dziennika Polskiego i Dziennika Żołnierza” w latach 1944–1989*, [w:] „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis Folia 61. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia”, 6 (2008).
- Engelking, Libionka 2009 = Engelking Barbara, Libionka Dariusz, *Żydzi w powstańczej Warszawie*, Warszawa 2009.
- Gdzie jest pianistka Róża Etkin 1946 = *Gdzie jest pianistka Róża Etkin*, „Życie Tygodnia” (12 V 1946).
- Ghetto Fighters House Archives (5918) = Ghetto Fighters House Archives, From the Adolf – Abraham Berman collection: *Brief draft of a list written by Berman for his own use, in Israel*, po połowie

44 Anonimowy „Warszawianin” zwracał się do redakcji „Życia Tygodnia” z prośbą o wiadomość o losie „znanej kiedyś w Warszawie pianistki Róży Etkin. Szuka jej rodzina, a ja wiem z pewnością, że czytałem gdzieś o koncercie danym przez Nią. Czy było to gdzieś na terenach obozów w Niemczech, Austrii – czy już za Oceanem, nie pamiętam”. *Gdzie jest pianistka Róża Etkin* (1946).

45 Postanowienie o odznaczeniu.

46 Zuzannie Sękowskiej dziękuję za pomoc w kwerendzie archiwalnej.

42 Temkin-Bermanowa (2000: 205).

43 Temkin-Bermanowa (2000: 206).

- czerwca 1952, <http://www.infocenters.co.il/gfh/multimedia/Files/Idea/%D7%90%D7%95%D7%A1%20005918.pdf#search=> (dostęp 28 VIII 2017).
- Ghetto Fighters House Archives (6164) = Ghetto Fighters House Archives, From the Adolf – Abraham Berman collection: *Lists made by Adolf Berman for his own use, about the wartime period*, 2 VII 1952, Catalog No. 6164, <http://www.infocenters.co.il/gfh/multimedia/Files/Idea/%D7%90%D7%95%D7%A1%20006164.pdf#search=> (dostęp 28 VIII 2017).
- Ghetto Fighters House Archives (6176) = Ghetto Fighters House Archives, From the Adolf–Abraham Berman collection: *A letter from Marian, an inmate [m.] in the Pawiak prison in Warsaw, about organizing an escape*, 20 VIII 1944, Catalog No. 6176, http://www.infocenters.co.il/gfh/notebook_ext.asp?item=83897&site=gfh&lang=ENG&menu=1 (dostęp 28 VIII 2017).
- Ghetto Fighters House Archives (6199) = Ghetto Fighters House Archives, From the Adolf–Abraham Berman collection: *A memorandum note with a number of items; Warsaw*, maj–lipiec 1944, Catalog No. 6199, http://www.infocenters.co.il/gfh/notebook_ext.asp?item=88519&site=gfh&lang=ENG&menu=1 (dostęp 28 VIII 2017).
- Ghetto Fighters House Archives (6261) = Ghetto Fighters House Archives, From the Adolf–Abraham Berman collection: *Two authorizations signed by Ewa Rajski, confirming receipt of money*, luty 1944, Catalog No. 6261, http://www.infocenters.co.il/gfh/notebook_ext.asp?item=103107&site=gfh&lang=ENG&menu=1 (dostęp 28 VIII 2017).
- Głos Gminy Żydowskiej 1939 = „Głos Gminy Żydowskiej. Organ Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Warszawie”, R. 3, 5–6 (23–24) (1939): 138.
- Grochowska 2013 = Grochowska Magdalena, *Wytręcenie z milczenia*, Wołowiec 2013.
- Henzel 1935 = Henzel Marian, *List z Paryża. Wystawa artystów plastyków polskich*, „Pion”, 50 (115) (14 XII 1935): 4.
- Jasiński 2007 = Jasiński Roman, *Zmierzch starego świata. Wspomnienia 1900–1945*, Kraków 2007.
- Lederowie 2005 = Lederowie Stefan i Witold, *Czerwona nić. Ze wspomnień i prac rodziny Lederów*, Warszawa 2005.
- Leśniewska 2006 = Leśniewska Anna Maria, *Barbara Zbrożyna. Rzeźba*, Orońsko 2006.
- Mórawski, Oktabiński, Świerczek 1999 = Mórawski Karol, Oktabiński Krzysztof, Świerczek Lidia, *Żoliborz–Bielany. Warszawskie Termopile 1944. Przewodnik historyczny po miejscach walk i straceń z dni powstania warszawskiego*, red. Karol Mórawski, Warszawa 1999.
- Postanowienie o odznaczeniu = M.P.48.43.192. Postanowienie o odznaczeniu z dnia 19 kwietnia 1948 r., <http://www.prawo.pl/m-p-akt/-/dokument/M.P.1948.43.192/16912337/183237/drukuj> (dostęp 30 VIII 2017).
- Prekerowa 1982 = Prekerowa Teresa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie 1942–1945*, Warszawa 1982.
- Robb-Narbutt 1961 = Robb-Narbutt Ignacy, *Serce gorejące (wspomnienie o Irenie Sawickiej)*, [w:] *Ludzie i wydarzenia*, Warszawa 1961.
- Samotyhowa 1927 = Samotyhowa Nela, *Sztuki plastyczne. Szkoła Blanki Mercère. Miejska Szkoła Sztuk Zdobniczych i Malarstwa*, „Kobieta Współczesna”, 17 (1927): 14–15.
- Sosnowska 2003 = Sosnowska Joanna, *Poza kanonem. Sztuka polskich artystek 1880–1939*, Warszawa 2003.
- Spis abonentów 1939 = *Spis abonentów warszawskiej sieci telefonów Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej i Rządowej Sieci Okręgowej. Rok 1938/39*, Warszawa 1939.
- Syrkus 1976 = Syrkus Helena, *Ku idei osiedla społecznego 1925–1975*, Warszawa 1976.
- Szubert 1993 = Szubert Piotr, *Moszkowski Ryszard*, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.)*. Malarze, rzeźbiarze, graficy, t. 5, red. Janusz Derwojed, Warszawa 1993: 649–650.
- Sztuki Piękne 1932 = „Sztuki Piękne”, 8 (1932): 69–70.
- Temkin–Bermanowa 2013 = Temkin–Bermanowa Barbara, „Pierwsza Irena”. *Wspomnienia o Irenie Sawickiej*, [w:] Władysław Bartoszewski, Lewinówna Zofia, *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, Kraków 2013.
- Temkin–Bermanowa 2000 = Temkin–Bermanowa Barbara, *Dziennik z podziemia*, wstęp, opracowanie i przypisy Anka Grupińska, Paweł Szapiro, Warszawa 2000.
- Weinfeld 1934 = Weinfeld Marcin, *Gmach Towarzystw Ubezpieczeń „Prudential” i „Przezorność” („Prudential House”) w Warszawie*, „Architektura i Budownictwo”, 9 (1934): 278.
- Wierzbicka 2009 = Wierzbicka Anna, *We Francji i w Polsce 1900–1939. Sztuka, jej historyczne uwarunkowania i odbiór w świetle krytyków polsko-francuskich*, Warszawa 2009.
- Wojenne straty = *Wojenne straty prywatnych zbiorów artystycznych i kolekcji mieszkańców Warszawy*, <https://warsawinstitute.org/pl/wojenne-straty-prywatnych-zbiorow-artystycznych-i-kolekcji-mieszkanow-warszawy/> (dostęp 2 X 2017).
- Zelcer 1974 = Zelcer Felicja, *Z działalności PPR i RPPS na Żoliborzu*, [w:] *Ludność cywilna w powstaniu warszawskim*, t. 1: *Pamiętniki. Relacje. Zeznania*, cz. 2, wybrali i opracowali Marian Marek Drozdowski, Marianna Maniakówna, Tomasz Strzembosz, wstęp Marian Marek Drozdowski, Warszawa 1974.

Ryszard Moszkowski: about absence

(summary)

This text by Ewa Toniak is the first attempt to reconstruct the biography of a contemporary Polish sculptor and architect from an assimilated Jewish family – Ryszard Moszkowski (1906–1945). The author primarily follows the fate of the artist during the German occupation, residing until January 1945 in Żoliborz until, just a few days before the German army left Warsaw, he was executed along with his wife, Róża Etkin-Moszkowska – a pianist and laureate who won Third Prize

at the First International Chopin Competition in Warsaw in 1927. From initial diagnoses, Ryszard Moszkowski was an active member of the Jewish Relief Council to Aid Jews, Żegota, and was responsible for supplying financial assistance to those in hiding. From the memory of the Holocaust survivor Barbara Temkin-Bermanowa, we learn that during the occupation, the sculptor was involved in the left-wing milieu of the assimilated Jewish intelligentsia, and maintained contacts with his parents – Kazimierz Moszkowski and Balina (Balbina) Moszkowska, née Welt. Both parents, together with their daughter Hanna survived. Richard, his wife and sister Ursula were murdered.